

İSLÂM'DA KURTULUŞ

GAZZÂLÎ EKSENİNDE BİR İNCELEME

DR. OSMAN NURİ DEMİR

© Copyright 2020

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN

978-625-7106-77-1

Kitap Adı

İslâm'da Kurtuluş Gazzâli Ekseninde Bir İnceleme

Yazar

Dr. Osman Nuri DEMİR

Yayın Koordinatörü

Yasin Dilmen

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Akademisyen Dizgi Ünitesi

Yayıncı Sertifika No

47518

Baskı ve Cilt

Sonçağ Matbaacılık

Bisac Code

REL037000

DOI

10.37609/akya.374

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi A.Ş.

Halk Sokak 5 / A

Yenişehir / Ankara

Tel: 0312 431 16 33

siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

SEVGİLİ EŞİM ÖZLEM'E
ve
BİRİCİK OĞLUMUZ MUHAMMED İKBAL'E

ÖNSÖZ

İnanan insan için yeryüzünde var olan en büyük ve en mühim mesele cehennemden kurtulabilmek ve cenneti kazanabilmek düşüncesidir. Bu düşünce ile hareket eden insanoğlu yaratılışından itibaren kurtuluş yollarını aramaya girişmiş, dünya ve âhirette gerçek saadeti yakalamayı hedeflemiştir. İlk insanın şeytanın tuzağına düşmesi ve sonrasında içinde bulunduğu durumdan çıkmak üzere tövbeye başvurması kurtuluş arayışlarının ilk örneğini teşkil etmiştir. Kuşkusuz bu örnek ilk olmakla beraber son değildir. Zira yapısı gereği âdemoğlunun, atasıyla başlayan kurtuluş serüveni kıyamete kadar devam edecektir.

Kaynağı ister beşerî isterse ilâhî olsun bütün din ve inanç sistemlerinde bir kurtuluş düşüncesi ve felsefesi bulunmaktadır. Hatta inançsızlık için de kendi içinde bir kurtuluş anatomisinden söz etmek mümkündür. Keza bu çalışmanın sayfaları arasında inançsızlığın da bir inanç olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bütün inanç sistemleri için kendi iç dinamikleri çerçevesinde bir kurtuluş doktrininin varlığından söz edebilmek mümkündür.

İlâhî dinlerin sonuncusu olan İslâm dininde kurtuluş düşüncesi dünya ve âhirette gerçek mutluluğu sağlama hedefi üzerine bina edilmiştir. “İslâm’da Kurtuluş” ismini taşıyan bu eserde İslâm dininin kurtuluş felsefesi ünlü İslâm âlimi Ebû Hâmid el-Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) yorumuyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna zemin hazırlamak üzere öncelikle “Kurtuluş” kavramı türevleriyle beraber tahlil edilmiş, sonrasında ise kavramın Kur’ân-ı Kerîm ve hadislerdeki kullanımlarına işaret edilmiştir. Gazzâlî örneği ve özelinden hareketle ve Gazzâlî

perspektifi ile İslâmî fırkalar ve İslâm dışı oluşumlar saptanmış ve bu yapılar kurtuluş düşüncesi bağlamında ele alınarak incelenmiştir. Bu bağlamda Gazzâlî'ye göre İslâm'da kurtuluşun yolları, kurtuluşa etki eden faktörler, kurtuluşun unsurları ve kurtuluş düşüncesinin sonuçları araştırılarak ortaya konulmuştur. Böylece Gazzâlî penceresiyle İslâm'da kurtuluş düşüncesinin fotoğrafı çekilmeye çalışılmış ve kurtuluşun nasıl ve hangi şartlarda mümkün olabileceği araştırılmıştır.

Burada hemen ifade etmek gerekir ki elinizdeki eser Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelam Bilim Dalı'nda hazırladığım yüksek lisans tezimin gözden geçirilerek bazı ilâvelerle genişletilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ele alınan konunun seçimi konusunda beni yönlendirip teşvik eden Prof. Dr. İlyas Çelebi'ye şükranlarımı arz ediyorum. Hem bu esere kaynaklık eden yüksek lisans tezimin hazırlanmasında hem de doktora çalışmalarım sırasında danışmanlığımı üstlenerek akademik hayatımın sağlam bir zeminde ilerlemesi adına gördüğüm destek, katkı ve yol göstericiliğinden dolayı Prof. Dr. Hülya Alper'e minnettarım.

Hayatın her alanında olduğu gibi ilmî çalışmalarım sırasında da yanımda olan sevgili eşim Özlem Hanım'a ve biricik oğlumuz Muhammed İkbâl'e sonsuz teşekkürler ediyorum.

Nihaî şükür ise yegâne kurtarıcı olan Yüce Allah'adır.

Dr. Osman Nuri DEMİR

İstanbul, 2020

KISALTMALAR

A.Ö.F.	: Açık Öğretim Fakültesi
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, ibn
bk.	: Bakınız
çev.	: Çevirmen
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
E.Ü.İ.F.D.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
hz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
krş.	: Karşılaştırınız
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
m.ö.	: Milattan Önce
m.s.	: Milattan Sonra
mad.	: Maddesi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
sav.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Yayın Tarihi Yok
v.dğr.	: Ve diğerleri
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yayın Yeri Yok

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR.....	vii

GİRİŞ

I. KURTULUŞ PROBLEMİ.....	2
II. DİNLERDE KURTULUŞ.....	5
A. Hinduizm.....	5
B. Zerdüştlük	7
C. Budizm	9
D. Yahudilik	10
E. Hıristiyanlık.....	13
III. AMAÇ.....	18
IV. YÖNTEM.....	19
V. KAPSAM	19

BÖLÜM 1

İSLÂM'DA KURTULUŞ (KAVRAMSAL ÇERÇEVE)

I- SÖZLÜK ANLAMI	21
II- TERİM ANLAMI	21
III- KURTULUŞ KAVRAMLARI.....	23
A. Felah.....	23
B. Fevz.....	26

C. Necât	27
IV. ANLAM ÇERÇEVESİNE GİREN KAVRAMLAR.....	30
A. Hidâyet.....	30
B. Ecir	31
C. Cezâ.....	31
D. Rızâ	32
E. Halas.....	33
F. Sürur.....	33
G. Sevap.....	33
Ğ. Selâmet.....	34
H. Emn	34
I. Hüsnâ.....	35

BÖLÜM 2

GAZZÂLÎ ve DÖNEMİ

I. GAZZÂLÎ ve ÇAĞI	37
A. Yaşadığı Dönemin Özellikleri.....	38
B. İslâm Dünyası.....	38
C. Batı Dünyası.....	42
II. FİKRÎ OLUŞUM SÜRECİ	43
III. KURTULUŞA KONU OLAN EKOLLER.....	51
A.Kelâmcılar.....	54
B.Felsefeciler	61
C.Bâtınîlik (Ta'limiyye).....	69
D.Mutasavvıflar	78

BÖLÜM 3

GAZZÂLÎ'DE KURTULUŞ

I. KURTULUŞ DÜŞÜNCESİNDE KULLANILAN METOTLAR.....	89
A. Yöntem Olarak Mantık	90
B. Analitik Yöntem	92
D. Te'vil Yöntemi	95
E. Dinî Tecrübe Yöntemi	97
F.Şüphecilik	100
II. KURTULUŞUN UNSURLARI	103
A. Dünyevî Kurtuluş (Kurtuluştaki Vahyin Yeri)	103
B. Uhrevî Kurtuluş.....	111
1. Ana Esaslar.....	115
a. İlâhî Lütuf	115
b. İman	118
c. Kişisel Gayret (Sâlih Amel) Faktörü.....	123
2. Yardımcı Faktörler	126
a. Allah'ı Zikir, Nefsi Tezkiye ve Takvâ	126
b. Allah'a ve Resûlüne İtaat.....	131
c. İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak	134
d. Tevbe	136
III. KURTULUŞUN VESİLELERİ	143
A. Kurtuluştaki Şefaât.....	144
B. İnsanın İnsanı Kurtarması (Velâyet).....	150
IV. KURTULUŞ ENGELLERİ.....	153

V. KURTULUŞA EREMEYENLER	156
A. Ehl-i Kitap ve Diğer Din Mensupları.....	162
B. 73 Fırka Hadisi	167
VI. KURTULUŞ DÜŞÜNCESİNİN SONUÇLARI (MÜKÂFAT VE CEZÂ)	172
A. Mükâfat	172
B. Cezâ.....	174
SONUÇ.....	179
KAYNAKÇA.....	185

KAYNAKÇA

- Abdûlbâki, Muhammed Fuâd. *Mu'cemü'l müfehres li elfâzi'l Kur'âni'l-Kerîm*, Ka-hire: Dâru'l-Hadîs, 1988.
- Açıkgenç, Alparslan, "Önsöz", *Makâsıdû'l-felâsife Felsefenin Temel İlkeleri*, (çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara: Vadi, 2002.
- Adam, Baki, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1995.
- Akseki, Ahmet Hamdi, *İslâm Dini (İtikat, İbadet, Ahlâk)*, Ankara: Nur Yay., 1989.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Alper, Ömer Mahir, "Gazzâlî'nin Felsefi Geleneğe Bakışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2002, s. 87-107.
- Atik, Kemal v.dğr., *İslâmî Kavramlar*, Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayın-ları, 1997.
- Aydın, Mehmet S., *Din Felsefesi*, Ankara: Selçuk Yay., 1992.
- Aydın, Mehmet, "Hristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İs-tanbul 1995.
- Aydın, Mehmet, *Din Fenomeni*, Konya: Din Bilimleri, 1983.
- Bağçeci, Muhittin, "Ecir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Bebek, Adil, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995.
- Bebek, Adil, "Felâh mad.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995.
- Bergson, Henri, *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*, (çev. Mehmet Karasan), Ankara: MEB Yay., 1949.
- Berkok, İsmail, *Kurtuluş Yolu*, İstanbul, 1960.
- Blach, Marc, *Feodal Toplum*, (çev. M.Ali Kılıçbay), Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Brenman, John Patric, *Christian Mission in a Pluralistic World*, Londra: Eng-land, 1990.
- Cilacı, Osman, "İlâhî Dinler Açısından Günah Kavramı", *Diyanet İlmî Dergi*, 24/4 (1988), 46.
- Cilacı, Osman, *İlâhî Dinlerde Cennet İnancı*, İstanbul: Beyan, 1995.
- Çağrıcı, Mustafa, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: 1996, XIII, 489-534.
- Çakın, Kâmil, *İslâm'da Hadis ve Sünnetin Yeri*, Ankara: Sebe Yay., 1997.
- Çamdibi, H. Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.
- Çelebi, İlyas, *İslâm İnancında Gayb Problemi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

- Çubukçu, İbrahim Âgâh, *Gazzâlî ve Bâtınîlik*, Ankara: Resimli Posta Matbaası, 1964.
- Çubukçu, İbrahim Âgâh, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, Ankara: AÜİF Yay., 1972.
- Demirci, Kürşat, "Hinduizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995.
- Demirel, Hakkı- Nuss, Xavier, *Hristiyan Öğretisi*, İstanbul: Müjde, 1987.
- Demirel, Hakkı-Nuss, Xavier, *Yaşam Sorunu*, Ankara: Müjde, 1985.
- Doğrul, Ömer Rıza *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1958.
- Ekinci, Lütfi, Gilchrist, John, *Evet, Kitabı Mukaddes Tanrı Sözüdür*, İstanbul: Müjde Yayıncılık, 1993.
- Eliade, Mircea, "Solvation", *The Encyclopedia of Religion*, New York: Collier Macmillan, 1987.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1976.
- Erdem, Mustafa, "Hristiyanlıkta Vaftiz Anlayışı Üzerine Bir Araştırma", *A.Ü.İ.F.D.* 34 (1997), 133-154.
- Erdem, Mustafa, Hz. Âdem (İlk İnsan), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- F.F., D.D.F.B.A., Bruce, *İncil'in Mesajı*, İstanbul: Müjde Yayıncılık 1995.
- Fahri, Macit, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (çev. Kasım Turhan), İstanbul: İklim Yay., 1992.
- Fazlur Rahman, *İslam*, (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), İstanbul: Selçuk Yayınları, 1992.
- Fazlurrahman, *Ana Konuları Kur'an* (çev. Alparslan Açıkgenç) Ankara: Ankara Okulu, 1998.
- Firûzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît Tercemesi*, (çev. Asım Efendi) İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1304.
- Frankl, Viktor, *Duyulmayan Anlam Çılgılığı*, (çev. Selçuk Budak), Ankara: Öteki Yayınları, 1996.
- Gazzâlî, *Âdâbu'l-ülfeti ve'l-uhuvveti ve's-suhbeti ve'l muâşeretima'a asnâfi'l-halk*, (Bana Arkadaşını Söyle), İstanbul: İlke Yay., 2006.
- Gazzâlî, *Dalaletten Hidayete*, (çev. A. Suphi Fırat), İstanbul: Şamil, 1978.
- Gazzâlî, *el-Erbain fi Usûli'd -dîn*, (Kırk Esas), (çev. Yaman Arıkan), İstanbul: Elite Yay., 1970.
- Gazzâlî, *el-İktisâd fil-i'tikâd*, (İtikatta Sözü'n Özü), (çev. Ömer Dönmez), İstanbul: Hisar Yayınevi, ts..
- Gazzâlî, *el-Kânûnü'l-Küllî fi't-Te'vil*, (çev. M. Şerefeddin), İstanbul: DİFM, 1930.
- Gazzâlî, *el-Keşf ve't-Tebyin fi Gurûri'l -Halki Ecmâin*, (Aldananlar), (çev. Fetullah Yılmaz), İstanbul: Semerkand Yay., 2004.
- Gazzâlî, *el-Maznûnu bihi 'alâ Gayri Ehlihi*, (çev. Muammer Esen), Ankara: Araştırma Yay., 2005.
- Gazzâlî, *el-Meârifü'l-Akliyye*, (Düşünme Konuşma ve Söz Üzerine), (çev. Ahmet Kâmil Cihan), İstanbul: İnsan Yay., 2003.

- Gazzâlî, *el-Munkizü mine'd-dalâl*, (Hakikate Giden Yol), (çev. Ali Kaya), İstanbul: Semerkand, 2005.
- Gazzâlî, *el-Mustasfâ min l'Imi'l-Usûl*, (çev. Yunus Apaydın), İstanbul: Klasik, 2006.
- Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled*, (Ey Oğul), (çev. C. Bilginer), İstanbul: Bedir Yay., ts..
- Gazzâlî, *Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka* (İmam Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı), (nşr. Süleyman Dünya, çev. Ahmet Turan Arslan), İstanbul: Ri-sale, 1992.
- Gazzâlî, *Faysalu't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, (İslâm'da Müsâmahe), (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtıniyye*, (Bâtınlığın İçyüzü), (çev. Avni İlhan), Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), İstanbul: Bedir Yayınevi, ts..
- Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*, Mısır: yy., 1933.
- Gazzâlî, *İlcâmü'l-Avam an-ilmi'l- Kelâm*, (Halkın Kelâmî Düşüncelerden Korunması), (çev. Sabit Ünal), İzmir: DEÜİFV Yayınları, 1987.
- Gazzâlî, *Kavâsimu'l-Bâtıniyye*, (Bâtınîlerin Belini Kıran Deliller), (çev. Ahmet Ateş), AÜİF Dergisi, 3/1-2 (1954).
- Gazzâlî, *Kimyâ-ı Saâdet*, (çev. A.Faruk Meyan), İstanbul: Bedir Yay., 1974.
- Gazzâlî, *Meâricü'l-kuds*, (Kutsal Merdivenler), (çev. Yaman Arıkan), İstanbul: 1971.
- Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, (Nur Kandili), (çev. Yaman Arıkan), İstanbul: Uyanış Yay., 1981.
- Gazzâlî, *Mişkâtü'l-evvâr*, (Nurlar Feneri), (çev. Süleyman Ateş), İstanbul: Bedir Yayınları, 1994.
- Gazzâlî, *Mizânü'l-Amel*, (Amellerin Ölçüsü), (çev. Remzi Barışık), Ankara: Kılıçaslan Yay., 1970.
- Gazzâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb*, (Allah Yolunda Kalplerin Keşfi), İstanbul: Seda Yay., 2003.
- Gazzâlî, *Ölüm ve Ötesi*, İstanbul: Sağlam Yay., ts..
- Gazzâlî, *Ravdatü't-tâlibin ve umdetü's-sâlikîn*, (Hak Yolunun Esasları), (çev. Dilaver Selvi), İstanbul: Semerkand, 2004.
- Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, (Filozofların Tutarsızlığı), (çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu), İstanbul: Klasik, 2005.
- Günaydın Candan, Fatma, *Kur'ân'da Kurtuluş Kavramı*, İstanbul: Ekin, 2004.
- Gündüz, Şinasi, "Mecusilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997.
- İannito, P. Luigi, *Hristiyan Dininin Esasları*, İstanbul: Orhaniye, 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır 2010.
- İlhan, Avni, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995.

- İlhan, Avni, "İslâm'da Kurtarıcı İnancı", *Türk Yurdu Dergisi*, (İslâm'ın Bugünkü Meseleleri Özel Sayısı) 4-5/17 (1997).
- İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: M.E.B. Yay., 1970.
- İşcan, M.Zeki, *Emr-i Bi'l-Ma'rûf Nehy-i Anı'l-Münker*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum:1991.
- John L. Mc. Kenzie, S.J., *Dictionary of The Bible*, Newyork: 1965.
- K.Hitti, Philip, *Islam: AWay of Life*, Minneapolis: University of Minnesota Pres, 1970.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *Yeni İnsan ve İnsanlar*, İstanbul: Evrim Yayınları, 2005.
- Karacoşkun, M. Doğan, *Dini ve Sosyal Psikoloji Yazıları*, Samsun: Ceylan Ofset, 2006.
- Karadaş, Çağfer, "Hüccetü'l- İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî", *Diyanet Aylık Dergi*, 183/3, 2006.
- Karagülle, Mehmet, *Dua ve Kurtuluş*, İstanbul: Dede Korkut, 1971.
- Kartal, M., "Kurtuluşumuzdan Nasıl Emin Olabiliriz" *Yeni Yaklaşım (Üç Aylık İncil Dergisi)*, 3/9 (1991), 15-29.
- Katar, Mehmet, *Hristiyanlık Yahudilik ve İslâm'da Tövbe*, Ankara: Andaç Yayınları, 1997.
- Kufralı, Kasım, "Gazzâlî", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1948.
- Kuşeyri, Ebû'l-Kâsım Zeynülislâm Abdulkerim, *Kuşeyri Risâlesi*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yay., 1981.
- Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, Haziran 2006.
- Küçük, Abdurrahman v.dğr., *Dinler Tarihi*, Eskişehir: A.Ö.F. Yayınları 1999.
- Küçük, Abdurrahman, *Dönmeler Tarihi*, Ankara: Rehber Yayınları, 1992.
- Küçük, Abdurrahman, *İslâm ve Günümüz Meseleleri*, Ankara: Yeni Düşünce Yayınları, 1991.
- Louis, Ma'luf, *el-Müncid fi'l- luga ve'l- edeb ve'l- ulûm*, Beyrut: Riyazu's-Sulh, 2003.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ el, *Tefhîmu'l-Kurân*, (çev. Komisyon), İstanbul: İnsan Yay., 1991.
- Michel, Thomas, *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş (Dinler Tarihine Katkı)*, İstanbul: Ohan, 1992.
- Muhammed Ali Mevlânâ, *İslâm Dini*, (çev. Naciye Hamdi Akseki), İstanbul: 1946.
- Onions, C.T., *The Shorter Oxford English Dictionary (on Historical Princibles)*. Orman, Sabri, *Gazzâlî*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Öskan, Ali Rafet, *Yedinci Gün Adventizmi*, Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, 1994.
- Ötüken Türkçe Sözlük, "Kurtuluş", Ankara: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Özakpınar, Yılmaz, *İnsan İnanan Bir Varlık*, İstanbul: Ötüken, 1999.
- Özlem, Doğan, *Hermeneutik*, Ankara: Ark Yay., 1995.

- Par, Arif Hikmet, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, “Kurtuluş”, İstanbul: Serhat Yayınları, 1984.
- Polat, Kemal, “Hristiyan Kurtuluş Öğretisinde İsa Vasiyetiyle Kurtuluş”, *Ekev Akademi Dergisi*, 10/27 (2006), 183-202.
- Polat, Kemal, *Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Kurtuluş*, Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 1998.
- Puthanangady, Paul, *Solvation and Evangelization*, Jeavadhara 1994.
- R Faruki, İsmail, “On The Nature of İslamic Darwah”, *Internationel Rewiew of Mission*, LXV/260 (1976), 349.
- Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Dimaşk: Dârü'l-Kalem-Beyrut: Dârü'ş-Şâmiyye 1412/1992.
- Rahner Karl, *Dictionary of Teology*, Newyork: Crossroad, 1981.
- Rousseau, Herve, *Dinler Tarihi ve Sosyal İncelemeler* (çev. Osman Pazarlı), İstanbul: Remzi Kitapevi, 1970.
- Ruben, Walter, *Budizm Tarihi*, (çev. Abidin İtil), Ankara: Okyanus, 1947.
- Sadık Kılıç, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Konya: Hibaş Yay., 1984.
- Salahî, Muhammed, *Kâmûs-i Osmânî*, İstanbul, 1314.
- Salih, Subhi, *Ölümden Sonra Diriliş*, (çev. Şerafettin Gölcük), İstanbul: Esra Yay., 1981.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitapevi, 2002.
- Schimmel, Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Kırkambar Kitaplığı, 1999.
- Seybold, C.F., “Endülüs” mad., *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1964.
- Smith, Margaret, *Gazzâlî'nin Öncüsü el-Muhasibî*, (çev. Mesut Okumuş), Ankara: Tasavvuf Dergisi, Temmuz -Aralık 2002, sayı 9, s. 417-426.
- Şeraiti, Ali, *Dinler Tarihi* (çev. Abdulhamit Özer), İdeal Kitapları: İstanbul, 1970.
- Şerif, M.M., *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, (Der. İsmail Taşpınar), İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Şibli Nûmânî, Mevlânâ, *Gazzâlî*, (çev. Yusuf Karaca), İstanbul: Kayihan Yayınları, 2008.
- T.D.K. *Türkçe Sözlük*, “Kurtuluş”, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.
- Tabbara, Afif Abdulfettah, *İslâm'ın Ruhu*, Ankara: Hilal, 1965.
- Tan, Hasan, *Psikolojik Yardım İlişkileri*, İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1992.
- Taş, Yusuf, *Martin Luther'de Kurtuluş Anlayışı*, Sakarya: S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi.
- Taylan, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul: İFAV Yayınları,
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddin Abdillâh el-He-revî el-Horâsânî, *Şerhü'l Akaid*, İstanbul: Dergâh Yay., 1980.
- Tıgılı, Asiye, *Zerdüşt Hayatı ve Öğretisi*, İstanbul: Beyan, 2004.

- Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.
- Tümer, Günay, "Aslı Günah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1991.
- Tümer, Günay, "Budizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992.
- Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak, 2002.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara: AÜİF Yayınları, 1972.
- Vural, Mehmet, *Gazzâlî Feldefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Wach, Joachim, *Dinler Tarihi ve Din Felsefesinde Kurtarıcı ve Kurtuluş*, (çev. Ali Coşkun), M.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, 13/15 (1997), 249-261.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Felsefesi ve Kelâm*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara: A.Ü. Yayınları, 1968.
- Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın* (Gazzâlî Hakkında Bir Araştırma), (çev. Hanifi Özcan), Samsun: Etüt, 2003.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (çev. Vehbi Eralp), İstanbul: Sosyal Yayınları, 1949.
- Wensinck, A. J., *Mu'cemu'l- Müfehres li elfâzi'l- hadisi'n- nebevî*, Leiden, 1936.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Hidâyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995.
- Yazıcıoğlu, Ruhattin, *Gazzâlî Düşüncesinde Rûh ve Ölüm*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2002.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994.
- Zerrinkub, Hüseyin, *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, (çev. Hikmet Soylu), İstanbul: Anka Yayınları, 2001.